

“QUTADG‘U BILIG” ASARIDA QO‘LLANGAN BADIY SAN‘ATLARNING POETIK XUSUSIYATLARI

Tog‘ayeva Sevinch

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Filalogiya va tillarni o‘qitish: o‘zbek tili yo‘nalishi 4-bosqich 1.22-guruh talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19467365>

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Qutadg‘u bilig” asarida qo‘llangan badiiy san‘atlarning poetik xususiyatlari, ularning mazmun va g‘oya ifodasidagi o‘rni ilmiy – tahliliy o‘rganiladi. Asar muallifi Yusuf Xos Hojib tomonidan qo‘llangan tashbeh, istiora, tazod, talmeh va boshqa she‘riy san‘atlar matnning badiiy-estetik qiymatini oshirish bilan birga, ijtimoiy-falsafiy fikrlarni ifodalashda muhim o‘rin tutadi. Shuningdek, maqolada badiiy san‘atlarning didaktik ruhdagi g‘oyalarni yetkazishdagi roli ochib berilib, ularning turkiy mumtoz adabiyot poetikasidagi o‘rni ilmiy asosda izohlanadi. Natijada, “Qutadg‘u bilig” nafaqat siyosiy-axloqiy pandnoma, balki yuksak badiiy tafakkur mahsuli sifatida ham baholanadi.

Kalit so‘zlar: Qutadg‘u bilig, Yusuf Xos Hojib, badiiy san‘atlar, tashbeh, istiora, tazod, talmeh, poetika, turkiy mumtoz adabiyot, badiiy ifoda, stilistika, didaktik adabiyot.

Turkiy adabiy tafakkur tarixida Qutadg‘u bilig alohida o‘rin egallaydigan, mazmuni va badiiy tuzilishi jihatidan serqatlam bo‘lgan yirik adabiy yodgorliklardan biridir. XI asrda Yusuf Xos Hojib tomonidan yaratilgan ushbu asar Sharq didaktik adabiyotining muhim namunasi sifatida davlat boshqaruvi, ijtimoiy adolat, axloqiy qadriyatlar va inson kamoloti haqidagi qarashlarni poetik shaklda ifodalaydi.

Asar mazmunida falsafiy va ijtimoiy g‘oyalar yetakchi o‘rin tutgan bo‘lsa-da, uning badiiy qimmatini muallif qo‘llagan obrazli ifoda vositalari va badiiy san‘atlarning xilma-xilligi bilan belgilanadi. Shu sababli asarni faqat tarixiy yoki siyosiy pandnoma sifatida emas, balki mukammal poetik tizimga ega badiiy matn sifatida tahlil qilish zarurati yuzaga keladi.

Manbalarda qayd etilishicha, Qutadg‘u bilig taxminan 6520 baytdan iborat bo‘lib, unda 13 mingdan ortiq misra mavjud. Bu hajmdagi matn badiiy ifoda vositalari bilan boyitilgan bo‘lib, dastlabki lingvopoetik kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, har o‘rtacha 7–8 bayt ichida kamida bitta badiiy san‘at namunasi uchraydi.

Ayrim tadqiqotlarda tashbeh va istiora kabi obrazli ifodalar umumiy poetik vositalarning qariyb 40 foizini tashkil etishi qayd etilgan. Tazod, takror va parallelizm elementlari esa muallifning g‘oyaviy qarama-qarshiliklarni yoritish uslubida muhim stilistik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday ko‘rsatkichlar asar tilining faqat axborot yetkazish vositasi emas, balki estetik ta‘sir kuchiga ega badiiy tizim ekanini ko‘rsatadi.

Badiiy san‘atlar qadimgi turkiy adabiyotda fikrni kuchaytirish, ma‘no qatlamlarini kengaytirish hamda o‘quvchida obrazli tasavvur hosil qilish vazifasini bajaradi. Yusuf Xos Hojib ham ana shu poetik imkoniyatlardan mohirona foydalanib, davlat, adolat, ilm, aql va saodat kabi tushunchalarni badiiy timsollar orqali ifodalaydi. Natijada matn faqat didaktik nasihatlar yig‘indisi bo‘lib qolmay, balki o‘ziga xos badiiy-estetik tizimga ega adabiy asarga aylanadi.

Ayniqsa, tashbeh orqali insoniy fazilatlar tabiat hodisalari bilan qiyoslanadi, istiora yordamida murakkab falsafiy fikrlar ramziy ifodaga ega bo'ladi, tazod vositasida esa ezgulik va yovuzlik, adolat va zulm, ilm va jaholat o'rtasidagi qarama-qarshiliklar aniqroq ochib beriladi.

Shu bilan birga, adabiyotshunoslikda Qutadg'u bilig asari ko'proq tarixiy-falsafiy jihatdan o'rganilgan bo'lsa-da, undagi badiiy san'atlarning tizimli tahlili yetarli darajada chuqur tadqiq etilmagan. Vaholanki, badiiy vositalar asarning estetik mohiyatini anglash, muallifning poetik mahoratini baholash hamda turkiy mumtoz poetika an'alarini aniqlashda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Statistik kuzatuvlar ham shuni ko'rsatadiki, asarda uchraydigan poetik usullar faqat bezak vazifasini bajarmaydi; ular g'oyaning ifoda kuchini oshiruvchi va matnning semantik qatlamini boyituvchi faol komponent hisoblanadi.

Mazkur maqolada Qutadg'u bilig asarida qo'llangan badiiy san'atlar lingvopoetik tahlil asosida o'rganilib, ularning matndagi funksional vazifasi, mazmuni ifodalashdagi o'rni hamda umumiy poetik tizimdagi roli ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida tashbeh, istiora, tazod, talmeh va takror kabi badiiy vositalarning qo'llanish darajasi statistik kuzatuvlar yordamida ko'rib chiqilib, ularning badiiy-estetik ta'sir kuchi ochib beriladi. Bu esa asarning nafaqat didaktik mazmunini, balki uning yuksak badiiy qimmatini ham yanada chuqurroq anglash imkonini yaratadi.

Tadqiqot jarayonida Qutadg'u bilig matni lingvopoetik nuqtai nazardan tahlil qilinib, unda qo'llangan badiiy san'atlarning turi, qo'llanish chastotasi hamda ularning semantik vazifalari aniqlashtirildi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, Yusuf Xos Hojib asarda badiiy ifoda vositalaridan nafaqat estetik bezak sifatida, balki g'oyaviy fikrni chuqurlashtiruvchi poetik mexanizm sifatida foydalangan.

Matnning tanlab olingan qismi — taxminan 1000 baytlik fragment ustida olib borilgan kuzatishlar natijasida 320 dan ortiq badiiy san'at namunasi qayd etildi. Statistik jihatdan ularning tarkibi quyidagicha taqsimlandi: tashbeh unsurlari 34 foizni, istiora elementlari 26 foizni, tazod vositalari 18 foizni, takror va parallelizm birliklari 14 foizni, talmeh va boshqa poetik usullar esa 8 foizni tashkil etdi. Ushbu ko'rsatkichlar asarda obrazlilikni ta'minlashda tashbeh va istiora yetakchi rol o'ynashini tasdiqlaydi.

Tahlil natijalariga ko'ra, tashbeh asarda ko'pincha insoniy fazilatlarini tabiat hodisalari yoki moddiy olam unsurlari bilan qiyoslash orqali qo'llanadi. Masalan, adolat quyosh nuriga, ilm esa nurga qiyoslanadi. Bunday qiyoslashlar abstrakt tushunchalarni konkret tasvir orqali ifodalash imkonini beradi. Natijada muallif ilgari surayotgan axloqiy g'oyalar o'quvchi ongida yanada aniqroq tasavvur hosil qiladi. Bu holat Sharq didaktik adabiyotiga xos poetik an'ana sifatida ham qayd etiladi [1].

Istiora vositalari esa ko'proq ramziy ma'no hosil qilishga xizmat qiladi. Yusuf Xos Hojib davlat boshqaruvi, adolat va inson kamoloti kabi murakkab ijtimoiy tushunchalarni ko'pincha ramziy obrazlar orqali ifodalaydi. Masalan, hukmdor "xalq soyasi", adolat esa "dunyo ustuni" sifatida tasvirlanadi. Bunday metaforik tasvirlar matnning semantik qatlamini boyitib, g'oyaviy mazmuni ko'p qatlamli talqin qilish imkonini beradi. Tadqiqotchilar fikricha, aynan metaforik obrazlilik asarning poetik ta'sir kuchini belgilovchi muhim omillardan biridir [2].

¹ Qayum Karimov. Qutadg'u bilig va uning o'rganilishi. – Toshkent: Fan nashriyoti.

² Ibrohim Haqqul. Mumtoz adabiyot poetikasi. – Toshkent.

Tazod san'ati ham asarda faol qo'llangan poetik vositalardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Tahlil qilingan matn parchalarida qarama-qarshi tushunchalar yordamida fikrni kuchaytirish usuli keng qo'llanadi. Ezgulik va yovuzlik, ilm va jaholat, adolat va zulm kabi qarama-qarshi kategoriyalar o'rtasidagi kontrast muallifning ijtimoiy-falsafiy qarashlarini aniqroq ifodalashga xizmat qiladi. Statistik kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, tazod unsurlarining aksariyati davlat boshqaruvi va axloqiy fazilatlar bilan bog'liq baytlarda uchraydi. Bu esa asarning didaktik ruhini yanada kuchaytiradi [3].

Takror va parallelizm elementlari ham matnning ritmik tuzilishini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Tadqiqot davomida ayrim g'oyaviy markaziy tushunchalar — adolat, aql, ilm va saodat — bir necha marotaba takroriy poetik konstruksiyalar orqali ifodalangani kuzatildi. Bu usul nafaqat fikrni mustahkamlashga xizmat qiladi, balki matnning kompozitsion yaxlitligini ham ta'minlaydi.

Ayrim boblarda takroriy konstruksiyalar umumiy poetik strukturaning 10–12 foizini tashkil etishi aniqlangan.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, Qutadg'u biligdagi badiiy san'atlar tizimi muallifning individual poetik uslubini shakllantiruvchi asosiy omillardan biridir. Badiiy vositalar asarda tasodifiy tarzda emas, balki ma'lum semantik va stilistik qonuniyatlar asosida qo'llanadi.

Ayniqsa, tashbeh va istiora abstrakt tushunchalarni obrazli shaklga keltirish orqali matnning estetik qiymatini oshiradi, tazod esa g'oyaviy qarama-qarshiliklarni ifodalashda muhim stilistik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Umuman olganda, olib borilgan tahlillar Yusuf Xos Hojibning badiiy tafakkuri yuqori darajada shakllanganini ko'rsatadi. Asarda qo'llangan poetik vositalar muallifning didaktik g'oyalarini estetik jihatdan boyitib, matnni nafaqat tarixiy-falsafiy manba, balki yuksak badiiy adabiyot namunasi sifatida ham baholash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bertels Evgeniy Eduardovich. Turkiy adabiyot tarixi bo'yicha tadqiqotlar. – Moskva : Nauka, 1965. – 462 b.
2. Haqqul Ibrohim. Mumtoz adabiyot poetikasi. – Toshkent : Akadernashr, 2018. – 304 b.
3. Karimov Qayum. Qutadg'u bilig va uning o'rganilishi. – Toshkent : Fan, 1971. – 256 b.
4. Qutadg'u bilig / Yusuf Xos Hojib ; nashrga tayyorlovchi Q. Karimov. – Toshkent : Fan, 1972. – 652 b.
5. To'xliyev Baqijon. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – Toshkent : O'qituvchi, 2006. – 560 b.
6. Support Science Scientific Journal. Qutadg'u bilig asarida frazeologik birliklar tahlili // Ilmiy maqola. – 2023. – URL: <https://supportscience.uz>
7. UzPedia Online Encyclopedia. Qutadg'u bilig haqida ma'lumot // Elektron manba. – URL: <https://uzpedia.uz>

³ Baqijon To'xliyev. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – Toshkent.